

QOQIO'TDOSHLAR (ASTERACEAE) OILASIGA DOIR

¹**RO'ZMATOV.E.Y**

²**ANVARJONOVA. N.A**

*1.Ekologiya va barqaror rivojlanish
kafedrası. B.f.n. professor*

*2.Andijon davlat universiteti Tabiiy
fanlar fakulteti Biologiya ta'lim
yo'nalishi 2-kurs magistri talbasi.*

Annotatsiya: Bugungi kunda atrof-muhit ifloslanishi va turli chiqindilarning tabiatga to'g'ridan to'g'ri chiqarilishi natijasida insonlar salomatligiga zarar yetmoqda. Shu sababli tibbiyot dorilari va dorivor o'simliklarga oldingidanda bugun ko'proq ehtiyoj sezilmoqda. Ushbu maqolamiz ham dorivor o'simliklardan biri Qoqiotdoshlarning xususiyati to'g'risida bo'lib ushbu maqolamiz adabiyotlar va turli internet saytlardagi ma'lumotlarga asoslanib yozildi.

Kalit so'zlar: shamol, yonbarg, gul, hashoratlar, poya, ipsimon, ichak, kasallik, dorivor, yovvoyi.

Bu oila gulli o'simliklar ichida eng kattasi hisoblanadi. U deyarli hamma qit'alarda va turli-tuman ekologik sharoitlarda o'sadigan 920 turkumga mansub 19 000 turi o'z ichiga oladi. O'zbekistonda bu oilaga mansub 137 turkumga oid 597 tur o'simlik o'sadi. Qoqio'tdoshlarning ko'p turlari bir yillik va ko'p yillik o'tlar bo'lib, ularning juda kam qismini chala butalar tashkil etadi. Faqat tropik mintaqalarda unga oid buta, liana va daraxtlar o'sadi. Bu oila vakillarining barglari oddiy, yonbargsiz, ildiz bo'g'zida to'planib yoki poyada asosan ketma-ket, ba'zan qarama-qarshi yoki halqa bo'lib joylashgan. Barg yaprog'i butun, ba'zan toq patsimon bo'lingan, shakli har xil. Gullari to'pgulda joylashgan. Qoqio'tdoshlarning muhim belgisi to'pgullarining savatcha shaklida bo'lishidir. Savatcha sirtdan bir yoki bir necha qator turli shakldagi o'rama bargchalar bilan qoplangan, ichida mayda gullar o'rnashgan. Savatcha bir gulli yoki ko'p gulli bo'lishi mumkin. Bunday to'pgul ko'zga bitta gulga o'xshab ko'rinadi. Haqiqatda esa bu bitta gul emas, ko'p guldandir, ba'zan esa bir necha xil guldandir tashkil topgan to'pguldir. Savatchadagi gul o'rni yassi, bo'rtgan yoki cho'kkan bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra to'pgulning shakli sharsimon, yarim sharsimon, tuxumsimon, konussimon yoki likobchasimon bo'ladi. Qoqio'tdoshlarning ko'pchiligida savatchalar o'z navbatida shingil, ro'vak, qalqon va boshcha kabi to'pgullarga o'rmashib murakkab to'pgul hosil qiladi.

Qoqio'tdoshlarning guli 4 halqali, ikki jinsli, bir qismi ayrim jinsli yoki butunlay jinsiz bo'ladi. Kosachabarg, tojbarg va changchilari 5 tadan. Kosachasi har xil

tuzilgan, juda qisqarib ketgan, yashil bargchali bo'lmaydi. Ba'zi vakillarida kosachasi pardasimon, 5 tishli o'simta shaklida. Ammo ko'pchiligida tishchalari o'rnida oddiy yoki patsimon tuklar yoki qiltanoqlar hosil bo'ladi. Mazkur o'simtalar mevada qolib, urug'larning shamol vositasida tarqalishida xizmat qiluvchi uchmalarga yoki kokilarga aylanadi Gultoji tutash tojbargli, to'g'ri yoki qiyshiq, ko'pincha ikkala xil tojli gullar bir to'pgulda joylashadi. Qoqio'tdoshlar gulining umumiy formulasi quyidagicha: KOG(5)Ch(5)U(2). Mevasi shamol yoki hayvonlar yordamida tarqalishga moslashgan bir urug'li donchadir. Mingyaproq bo'yimodaron (boshog'riqo't)ni ko'pchilik taniydi. U bo'yimodaron turkumiga mansub, o'rmalovchi ildizpoyali ko'p yillik o'tdir. Tog'yonbag'irlarida va etaklarida, soylarda, yo'l yoqalarida o'sadi. Poyasi bir nechta. Barglari 3 karra patsimon qirqilgan, bo'laklari juda ingichka ipsimon. Ildiz bo'g'izidagi va gulsiz poyasidagi barglari uzun bandli, gulli poyadagilari esa o'troq. U iyundan boshlab gullaydi.

To'pguli savatcha, lekin ular o'z navbatida poya uchidagi qalqonga o'rmashib, murakkab to'pgul hosil qiladi. Savatchalari mayda. O'rama bargchalari bir necha qator o'rnashgan, chetlari hoshiyali, mayda. Mingyaproq bo'yimodaron gulining tuzilishi bilan tanishish uchun, to'pguldan bir dona savatchani olib lupa ostiga qo'yib ko'riladi. Savatchaning chetidagi gullar soxta tilsimon gullar bo'lib, soni 4-5 ta, rangi och sariq, och qizil yoki qip-qizil. Savatcha o'rtasidagi gullar sariq, ikki jinsli, naysimon. Soxta tilsimon gul naysimon gulga qaraganda ancha yirik. Gulining o'ziga xos hidi bor. U hasharotlar yordamida changlanadi. Oldingi ochilgan gullardan iyulda meva hosil bo'ladi. Bo'yimodaronning mevasi bir urug'li doncha. Mingyaproq bo'yimodaron dorivor o'simlik. Uning bargi, to'pguli va gullayotgan poyasining uchidan tayyorlangan damlama va suyuq ekstraktlar ilmiy tibbiyotda oshqozon ichak kasalliklarini davolashda hamda ichki va sirtqi qon ketishlarni to'xtatishda ishlatiladi. O'zbekistonda bo'yimodaron turkumiga oid 5 ta tur o'simlik o'sadi. Bularning hammasi ham dorivor o'simliklar hisoblanadi. Shuvoq turkumiga mansub o'simliklar chorvachilikda o'ziga xos o'rin Gultoji tutash tojbargli, to'g'ri yoki qiyshiq, ko'pincha ikkala xil tojli gullar bir to'pgulda joylashadi.

Qoqio'tdoshlar gulining umumiy formulasi quyidagicha: KOG(5)Ch(5)U(2). Mevasi shamol yoki hayvonlar yordamida tarqalishga moslashgan bir urug'li donchadir. Mingyaproq bo'yimodaron (boshog'riqo't)ni ko'pchilik taniydi. U bo'yimodaron turkumiga mansub, o'rmalovchi ildizpoyali ko'p yillik o'tdir. Tog'yonbag'irlarida va etaklarida, soylarda, yo'l yoqalarida o'sadi. Poyasi bir nechta. Barglari 3 karra patsimon qirqilgan, bo'laklari juda ingichka ipsimon. Ildiz bo'g'izidagi va gulsiz poyasidagi barglari uzun bandli, gulli poyadagilari esa o'troq. U iyundan boshlab gullaydi. To'pguli savatcha, lekin ular o'z navbatida poya uchidagi qalqonga o'rnashib, murakkab to'pgul hosil qiladi. Savatchalari mayda. O'rama bargchalari bir necha qator o'rnashgan, chetlari hoshiyali, mayda. Mingyaproq bo'yimodaron gulining

tuzilishi bilan tanishish uchun, to'pguldan bir dona savatchani olib lupa ostiga qo'yib ko'riladi. Savatchaning chetidagi gullar soxta tilsimon gullar bo'lib, soni 4-5 ta, rangi och sariq, och qizil yoki qip-qizil. Savatcha o'rtasidagi gullar sariq, ikki jinsli, naysimon. Soxta tilsimon gul naysimon gulga qaraganda ancha yirik. Gulining o'ziga xos hidi bor. U hasharotlar yordamida changlanadi. Oldingi ochilgan gullardan iyulda meva hosil bo'ladi. Bo'yimodaronning meyasi bir urug'li doncha. Mingyaproq bo'yimodaron dorivor o'simlik. Uning bargi, to'pguli va gullayotgan poyasining uchidan tayyorlangan damlama va suyuq ekstraktlar ilmiy tibbiyotda oshqozon ichak kasalliklarini davolashda hamda ichki va sirtqi qon ketishlarni to'xtatishda ishlatiladi.

O'zbekistonda bo'yimodaron turkumiga oid 5 ta tur o'simlik o'sadi. Bularning hammasi ham dorivor o'simliklar hisoblanadi. Shuvoq turkumiga mansub o'simliklar chorvachilikda o'ziga xos o'rin qo'ytikan (O'zbekistonda 2 ta turi bor) va paxta tikan (O'zbekistonda 9 turi bor) kabi turkumlarning vakillari kiradi.

Qoqio'tdoshlarga mansub madaniy o'simliklardan biri toyli kungaboqardir. Uning to'pguli linn chiqqandan toki botgunga qadar quyoshga qarab buriladi, shuning uchun ham u kungaboqar nomini olgan. Dorivor turlari orasida tabiiy xolda uchraydigan va madaniy sharoitda ko'plab, ekiladigan moychechak turkumining vakillari ham bor. Gulzorlarda to qish tushguncha, chaman bo'lib, ochilib turadigan qashqargul, xrizantema, qo'qongul, kartoshkagul va dastorgullar ham qoqio'tdoshlarga mansub madaniy-manzarali o'simliklardan hisoblanadi. Yovvoyi holda o'sadigan qoqio'tdoshlarga bo'tako'z, qarg'ako'z kabi turkumlarning vakillari misol bo'ladi.

Xulosa: Qoqio'tdoshlar (Asteraceae) oilasi o'simliklar dunyosida eng keng tarqalgan va turlarga boy oilalardan biri hisoblanadi. Ushbu oilaga mansub o'simliklar morfologik tuzilishining xilma-xilligi, ekologik moslashuvchanligi hamda biologik faol moddalarga boyligi bilan ajralib turadi. Qoqio'tdoshlarning ko'pchilik vakillari tarkibida efir moylari, flavonoidlar, alkaloidlar va boshqa shifobaxsh birikmalar mavjud bo'lib, ular xalq tabobati va zamonaviy tibbiyotda keng qo'llaniladi. Qoqio'tdoshlar oilasi vakillari nafaqat dorivor, balki oziq-ovqat, manzarali va xo'jalik ahamiyatiga ega o'simliklar sifatida ham muhim o'rin tutadi. Ularning ayrim turlari tuproq eroziyasining oldini olish, biologik xilma-xillikni saqlash hamda ekotizim barqarorligini ta'minlashda muhim ro'l o'ynaydi. Shu bois Qoqio'tdoshlar oilasini chuqur o'rganish, ularning biologik xususiyatlari va amaliy ahamiyatini ilmiy asosda tahlil qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. To'xtayev B., Axmedov O'. Botanika (O'simliklar sistematikasi). — Toshkent: O'qituvchi, 2008.
2. Prator O', Jo'rayev D. Yuksak o'simliklar sistematikasi. — Toshkent: Fan, 2012.
3. Qodirov A., Abdurahmonov A. O'simliklar morfologiyasi va anatomiyasi. — Toshkent, 2010.

4. Флора Узбекистана. Т. IV–VI. — Ташкент: АН УЗССР, 1961–1963.
5. Takhtajan A. Flowering Plants. — Springer, 2009.
6. Raven P.H., Evert R.F., Eichhorn S.E. Biology of Plants. — 8th ed., W.H. Freeman, 2013.
7. <https://in-academiya.uz>
8. <https://academia.edu>
9. <https://www.researchgate.net>
10. <https://arxiv.org>